

Статті і студії

УДК 334.711:94(477.53)»175»

О. В. Коваленко

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті ХVІІІ століття, які проаналізовано на основі ревізій 1718-1726 років. З'ясовано чисельність та спеціалізацію цехів по містах полку; кількісну динаміку цеховиків у межах кожної із спеціальностей. Установлено, що до кінця століття кількість цехів у малих містечках зменшувалася, проте загальна кількість майстрів, які працювали в полку, збільшилася. Розглянуто об'єднання ремісників полкового міста і ратушних сіл; матеріальне становище цехів, антропонімію ремісників; вибори цехмістрів. Виділено окремі особливості виборів: можливість переобрання через смерть та вибуття з цеху, вибори нової прийшлої до цеху людини через незначний проміжок часу.

Ключові слова: місто, цех, цехмістер, Полтавський полк, майстри, ревізії, ремісники.

Ремісничі цехи Гетьманщини ХVІІІ століття залишаються малознаними, крім загальної характеристики спеціальностей, окремих аспектів виробничого процесу, інколи ідеалізованого уявлення про внутрішню структуру, ми фактично нічого не знаємо про «людей» у цехах, їх взаємовідносини в середині братства, із містом, полковою владою тощо. Окремі аспекти видаткової політики цехів Гетьманщини та Києва досліджувалися ще на початку століття П. Клименком, К. Лазаревською, А. Єршовим. За радянської доби вийшла значна кількість праць, дотичних до соціально-економічної історії, в яких історія цехів виступала окремими сюжетами (І. Гуржій, О. Компан, Л. Пляшко, В. Дядиченко й інші). Узагальнююча характеристика гончарських цехів Гетьманщини була проведена у дослідженні керамолога О. Пошивайла. Обрядовість цехових ремісників ґрунтовно студіювалася В. Балушком. Наявні й праці, присвячені окремим аспектам діяльності цехів чи територіям (П. Кулаковський, П. Пиріг, С. Щербина й інші).

Джерелом для реконструювання історії цехів ХVІІІ століття є відомості економіко-статистичного характеру. Вони є провідними для вивчення історії міста та з'ясування персонального складу його ремісників того часу. Використані у цій розвідці ревізії (1718, 1721, 1726 років), податкова відомість (1722 року) та інші джерела статистичного характеру Полтавського полку ХVІІІ століття містяться у фондах О. Лазаревського (ф. І) і О. Кістяківського (ф. 61) Інституту рукопису НБУ [8-11] та фонді «Генеральна військова канцелярія» (ф. 51) Центрального державного історичного архіву в м. Києві [19]. На сьогодні В. Мокляком опубліковано документи 1718, 1721, 1726 років [4-6].

Ці ревізії ставили за мету збирання певної соціальної інформації, тому до своєї структури вони включали: списки старшини, перелік козаків за майновими

категоріями, списки міського населення, «купецьких та торгових міщан», посполитих та окремо цеховиків [аналіз документів див: 4, с. 7-12; а оцінку їхнього інформаційного потенціалу як джерельної бази для реконструкції соціальної палітри Гетьманату першої половини XVIII століття див: 3, с. 49-67]. Таким чином, указані стистичні джерела послуговуються цінними даними для з'ясування економічних аспектів розвитку міста, дозволяють установити кількість, суспільний стан та фінансове становище ремісників.

На жаль, на сьогодні основними відомостями, які визначаються за такими видами джерел, є чисельність населення та рідше його майновий стан. Проте, залучаючи методи мікроісторичних досліджень, їх можна використовувати більш широко. Спостереження над антропонімією висвітлюють процес закріплення прізвищ різних категорій населення; доповнюють картину цехового ремісництва; показують майновий стан окремих груп ремісників; додають інформації до реконструкції про соціальне становище вдів у суспільстві, дозволяють з'ясувати родинні зв'язки всередині організації, підсилюють інші дані щодо з'ясування зв'язку ратушних сіл та міста тощо.

У першій чверті XVIII століття в Полтавському полку були такі міста та містечка: Полтава, Великі Будища, Кишенька (сучасні – Кишеньки), Кобеляк (Кобеляки), Маячка, Нехвороща, Новий Санджаров (Нові Санжари), Оріль, Переволочна, Решетилівка, Соколка (Сокілка), Старий Санджаров (Старі Санжари), Царичанка, [1, с. 27-28] Білики, Кереберда (Келеберда), Китай-город [9]. Цехові об'єднання за компутами 1718 та 1721 років фіксуються в 11 із них, ревізія 1726 року подає дані ще й про містечко Диканьку. Простежимо динаміку кількісних змін цехів Полтавського полку (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Кількість цехових ремісників Полтавського полку
першої чверті XVIII століття**

Цех	1718			1721			1722	1726		
	<i>T</i> ¹	<i>П</i>	<i>Р</i>	<i>T</i>	<i>П</i>	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>T</i>	<i>П</i> ²	<i>Р</i>
Полтава³										
Кравецький			48	-	-	-	60	39	55	94
Різницький			24	12	27	39	20	17	31	48
Шевський			39	18	65	83	30	22	71	93
Ковальський			7	15	18	33	25	16	23	39
Гончарський			12	6	15	21	13	11	4	15
Ткацький			31	8	28	36	27	-	17	17
Кушнірський			1	31	60	91	-	-	-	-
Бондарський			8	14	13	28 ¹	10	11	-	11

¹ Т – тяглі, П – піші, Р – разом. Відомості подано за підрахунком реальної кількості прізвищ осіб, а не дворів, вони можуть не збігатися із підсумковими даними переписувачів, окремо рахувалися батько та сини чи брати, які проживали разом.

² Поділ у цій ревізії проведено за трьома групами: «тяглі та кінні», «піші» та «удови піші та дуже убогі»; ми наводимо дані в таблиці у двох стовпцях: у першому – кінні та тяглі у другому – піші та піші убогі разом.

³ У тому числі із цеховими ремісниками, що проживали у магістратських селах. Ревізія 1718 року в більшості не містить поділу цеховиків за майновим станом, окрім містечок Великі Будища та Решетилівка.

Колісницький			21	21	-	21	-	-	-	-
Диканька										
Кушнірський	-	-	-	-	-	-	-	6	4	10
Шевський	-	-	-	-	-	-	-	4	12	16
Колісницький	-	-	-	-	-	-	-	10	4	14
Гончарський	-	-	-	-	-	-	-	1	5	6
Ткацький	-	-	-	-	-	-	-			31
Ковальський	-	-	-	-	-	-	-			7
Великі Будища										
Кравецький	-	-	-	-	-	-	30	-	-	-
Різницький	25	11	37	23	9	32	25	23	11	34
Шевський	10	32	42	18	16	34	30	17	31	48
Ковальський	6	4	10	5	5	10	8	7	14	21
Гончарський	7	13	20	7	13	20	14	7	11	18
Ткацький	9	15	24	6	24	30	20	14	20	34
Кушнірський	25	33	58	25	30	55	-	31	47	78
Бондарський	7	6	13	9	7	16	14	9	7	16
Колісницький	16	7	23	17	7	34	26	25	8	33
Решетилівка										
Кравецький	-	-	-	-	-	50	40	-	-	-
Різницький	14	5	19	18	12	30	24	22	13	35
Шевський	7	13	20	9	19	28	24	5	35	40
Ткацький	9	19	28	16	19	35	30	13	22	35
Кушнірський	12	20	32	-	-	-	-	17	27	44
Старі Санжари										
Кравецький			-	-	-	-	5	27	6	33
Різницький			9	8	3	11	13	14	4	18
Шевський			23	10	11	21	20	24	13	37
Ковальський			10	7	6	13	10	12	16	28
Ткацький			24	4	26	30	23	22	23	45
Кушнірський			21	14	5	19	-	-	-	-
Бондарський			11	1	11	12	10	8	9	17
Колісницький			19	18	3	21	6	18	3	21
Гончарський			-	-	-	-	-	17	8	25
Нові Санжари										
Кравецький			-	-	-	-	30	-	-	-
Різницький			19	8	10	18	12	10	7	17
Шевський			29	10	21	31	30	11	20	31
Ковальський			6	-	5	5	-	-	-	-
Ткацький			31	7	28	35	22	12	29	41
Кушнірський			37	17	29	46	-	25	30	55
Бондарський			9	-	-	-	13	-	-	-
Колісницький			13	8	2	10	13	-	-	-
Калачницький			15	7	6	13	-	-	-	-

¹ Податковий стан бондаря Федора не встановлюється через утрату документа, підсумкові дані переписувачів не збігаються із реальною кількістю осіб у цеху.

Білики										
Кравецький			-	14	46	60	-	38	39	77
Різницький			19	12	4	16	17	21	-	21
Шевський			27	11	22	33	20	19	24	43
Ковальський			15	-	-	-	-	-	-	-
Гончарський			9	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			46	16	31	47	13	29	36	65
Кушнірський			44	-	-	-	30	-	-	-
Бондарський			9	-	-	-	8	-	-	-
Колісницький			8	-	-	-	15	-	-	-
Калачницький			-	9	7	16	-	-	-	-
Кобеляки										
Кравецький			-	-	-	-	40	38	25	63
Різницький			23	16	5	21	18	17	4	21
Шевський			31	27	28	55	40	31	33	64
Ковалі			11	2	11	13	8	7	9	16
Гончарі			4	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			-	-	-	-	50	-	-	-
Кушнірський			27	22	27	49	-	-	-	-
Бондарський			9	8	-	8	8	-	-	-
Колісницький			8	-	-	-	-	-	-	-
Теслярський			8	-	-	-	-	-	-	-
Кишеньки										
Кравецький			-	5	8	13	20	14	11	25
Шевський			9	4	8	12	12	8	10	18
Кушнірський			13	-	-	-	-	-	-	-
Ткацький			-	7	19	26	-	-	-	-
Ковальський			-	2	3	5	-	-	-	-
Різницький			-	2	1	3	-	-	-	-
Келеберда										
Кравецький			25	15	11	26	-	23	14	37
Різницький			18	10	4	14	10	8	5	13
Шевський			25	18	10	28	25	20	15	35
Кушнірський			-	-	-	-	20	-	-	-
Сокілка										
Різницький			19	14	4	18	-	15	10	25
Шевський			17	14	9	23	-	7	19	26
Ткацький			19	5	19	24	-	11	29	40
Переволочна										
Шевський			-	9	-	9	-	-	-	-
Калачницький			-	11	-	11	-	-	-	-

Як бачимо з наведених даних, реміснича «палітра» недосить строката: найбільше – 10 спеціальностей, при цьому незмінно залишалося: найбільше – 7 спеціальностей, – у Нових Санжарах, по 6 – у Полтаві, Великих Будищах, 4 – у Нових Санжарах, по 3 – у Решетилівці, Кобеляках і Кишеньці та 2 – у Келеберді. Тобто кількість цехових з'єднань у полковому місті була меншою, ніж у сотенному містечку (хоча цехи переважно були більшими), ще «біднішою»

Полтава виступає у порівнянні із такими торговельними ремісничими осередками, як, наприклад, Переяслав чи Ніжин. Цех бондарів у 1718 році включав лише 8 осіб, що менше, ніж у всіх інших містечках полку. І хоча подібні приклади вказують на необхідність індивідуального розгляду міст, у цілому закономірність очевидна й чітка: чим більше місто чи містечко та вищий адміністративний статус, тим більша спеціалізація ремесла, а відтак – кількість цехів.

Коротко спинимось на аналізі чисельності братчиків у цеху (кількісної динаміки цеховиків). Узагальнюючі дані про кількість ремісників Полтавського полку виглядають так: на 1-ому місці за чисельністю був шевський цех, на 2-ому – ткацький, на 3-ому – різницький, на 4-ому – кушнірський, на 5-ому – кравецький, на 6-ому – колісницький, на 7-ому – бондарський, на 8-ому – ковальський, на 9-ому – гончарський. Отже, найчисленнішими традиційно були шевські цехи, а найменшим за чисельністю, якщо не рахувати калачницького цеху, зафіксованого лише в Нових Санжарах (у 1718, 1721 роках) та Біликах (1721), були гончарські. У Полтаві гончарський цех за кількістю поступався лише бондарському. В тих містах, де гончарського цеху не було, «пасли задніх» бондарський або колісницький цехи.

Слід відзначити, що інколи під час ревізій цехи нібито «випадали» з уваги переписувачів. Так, полтавський кравецький цех, що нараховував у 1718 році 43 особи, а у 1722 році – 60 майстрів, роком раніше взагалі не зафіксований; аналогічна ситуація з полтавським кушнірським, коли на 1718 рік у ньому працювала 1 людина, у 1722 році жодної, а 1721 року – аж 81 цеховик (плюс ще 10 із Мачух). У той же час аналіз антропонімії показує, що до кравецького цеху Полтави були записані шапошники (5 осіб із відповідним прізвиськом) і кушніри (1).

Окремо треба розглянути стан справ із кравецькими та кушнірськими цехами. Вони мали тенденцію до періодичного злиття, коли одного року кравці й кушніри об'єднувалися в кравецькому цеху, а наступного – їх записували як кушнірське братство. Між ними були дуже тісні зв'язки, вони об'єднувалися і знов відокремлювалися від ревізії до ревізії. Так, у Великих Будищах, за ревізіями 1718 та 1721 років, не було кравецького цеху, тоді як фіскальна відомість, складена Гаврилою Карташовим 1722 року, засвідчує, що цех був і його очолював Андрій Петренко, той, який роком раніше (за списками 1721 року) очолював кушнірський цех цього містечка. Та ж ситуація була наявна і в Решетилівці, й Старих Санжарах. Ця тенденція мала місце і в інших полках Гетьманщини, наприклад Прилуцькому. В менших містечках такі «перепади» кількості цеховиків менш виразні, проте наявні (див. табл. №1). Наприклад, у Переволочній три цехи фіксуються тільки 1721 року, 26 ткачів Кишеньок та 60 кравців Біликів «з'явилися» тільки 1721 року тощо.

У цілому відомості ревізії 1721 року подають цифри більші, ніж аналогічної статистики 1718 року та податкової відомості 1722 року. Аналогічно цей же документ має найбільшу кількість розходжень у цифрах між реальною кількістю вказаних прізвиськ ремісників та підсумковими цифрами самих переписувачів. Наприклад, у Біликах укладачі фактично не помилилися, натомість в описі Нових Санжар, кількість цеховиків, за даними в кінці стовпців із прізвиськами, жодного разу не відповідає реальній кількості або не зазначена: найбільше розходження у загальній кількості колісників, замість 29 їх пораховано лише 20. Отож, цю

особливість слід брати до уваги, оперуючи лише узагальнюючою статистикою джерела.

Характеризуючи кількісний склад цеховиків, слід зазначити низку особливостей. Кількість цеховиків ніколи не була сталою: узятий навіть такий незначний проміжок часу, як 4 роки – 1718-1722 років, засвідчує, що кількість їх значно варіювалася. Для Полтави й Великих Будищ слід відмітити тенденцію до зростання кількості ремісників до 1726 року, навіть появу нових з'єднань. Для інших менших містечок, навпаки, домінує тенденція до поступового зменшення цеховиків і цехів. Найбільше зростання зафіксовано для кравецьких, кушнірських та шевських цехів. Кількість усіх майстрів Полтави і Великих Будищ на 1721 рік різко зросла, проте вже наступного року знову стала орієнтовно наближеною до 1718 року. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Україні в ці роки – завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні посилення козаків на примусові роботи до Росії (десятки тисяч відправлені на роботи зі спорудження Ладозького каналу, до Дербента, на Дон).

Зменшення кількості цеховиків, зникнення ремісничих братств можна пояснити відміченою істориком А. Єршовим наявною на XVIII століття тенденцією втечі ремісників з цехів [7, с. 123]. Це зумовлено також тиском місцевої адміністрації на цехи. Козацька старшина, поступово еволюціонувавши від військово-ленного до спадково-землевласницького суспільного стану, в першій половині XVIII століття посилила експлуатацію міщан і цеховиків. Ілюструвати цю тезу є можливість фактами боротьби ремісників гончарного цеху міста Глухова, які були змушені оскаржитися гетьманам Іванові Скоропадському та Данилові Апостолу на генеральну старшину, яка, змушуючи працювати на себе та експропріюючи виробу, призвела до жалюгідного стану цеху, який залишила значна кількість майстрів, поставивши саме існування цеху під сумнів [18, с. 89-91]. Такі випадки характерні для всієї території Лівобережної України [7, с. 132; 17, с. 161]. На 1721-1722 роки цехів вже не зафіксовано: у Біликах – ковальського і гончарського, у Кобеляках – гончарського і колісницького, у Кишеньках – кушнірського, у Келеберді – кравецького, Решетилівці – кушнірського; в полку не залишилося жодного калачницького цеху. В таких випадках майстрів приписували до найбільшого цеху, із суміжною спеціальністю. Так, згадані решетилівські та білицькі кушніри були записані до кравецьких цехів, тоді як гончарі Біликів і Кобеляк перейшли до категорії посполитих.

Проте загальна кількість майстрів, що працювали в полку, збільшилася (див. табл. 1, 3). Тобто в тих населених пунктах, де залишилися цехи, кількість майстрів до кінця чверті століття зросла. Окрім представників колісницької та бондарської спеціальностей, кількість яких зменшилася (в цілому по полку на 26,9% і 25,4% відповідно). Найбільше ж зростання простежене для майстрів ковальського ремесла (зростання на 61 особу – 122%) та шевського ремесла (214 осіб – 90,3% відповідно); на 64,1% зросла кількість гончарів та майже на 60% ткачів (кравецькі й кушнірські цехи не є в цьому сенсі показовими, через власну специфіку, про яку йшлося раніше, тому вони до цього рейтингу не залучалися). Це збільшення не є прямо пропорційним зростанню кількості населення, а отже, засвідчує розвиток ремісництва, особливо ковальства та шевства.

Інколи на Лівобережній Україні в одному цеху об'єднувалися ремісники міста та навколишніх сіл [17, с. 158]. У Полтавському полкові таке явище спостерігаємо лише для полкового міста Полтави (див. табл. 2). До міських цехів входили братчики з сіл Мачохи та Тахтаулове. Села розміщувалися неподалік від полкового міста та належали вважалися ратушними. В жодному іншому селі цехових з'єднань у той час не існувало. Відповідно й ремісники рахувалися «ремесниками до меских цехов належачіми» [4, с.129]. У 1718 року до кравецького цеху були приписані 5 ремісників з села Мачохи, до різницького – 1 із села Тахтаулове, до шевського 3 з села Мачохи, до ковальського 2 з Мачохи, 1 із Тахтаулове, до ткацького 6 із Тахтаулове, 5 із Мачохи, до кушнірського 1 з Тахтаулове. Ревізією 1721 року вже не зафіксовано міських цеховиків у Тахтауловому. Всі ремісники (окрім двох, доля яких не встановлюється) ввійшли до категорій посполитих, належних до «Ратуша Полтавского». Двоє померли, вдова одного залишилася магістратською підданою, а син іншого, Ярема Голубенко, став підданим великобудиського сотника Дмитра Колачинського. В колісницькому цеху всі майстри у першій чверті XVIII століття були тільки з села Мачохи. Порівняння персонального складу цього цеху засвідчує сталість: майже всі майстри залишилися на своєму місці. У 1726 році ревізія взагалі не фіксує в Мачухах ратушних посполитих. В Тахтауловому ця група ще зберігалася. Порівняння прізвищ цих осіб із майстрами-цеховиками 1718 року не виявляє жодних збігів.

Таблиця 2

Кількість цехових ремісників з ратушних сіл Полтави

Спеціалізація цеху	Мачухи		Тахтаулове	
	1718	1721	1718	1721
Кравецький	5	-	-	-
Шевський	3	5	-	-
Кушнірський	-	10	1	-
Ткацький	3	6	6	-
Ковальський	2	2	1	-
Різницький	-	4	1	-
Колісницький	21	21	-	-
Бондарський	8	15	-	-

Зовсім іншу ситуацію фіксуємо у селі Грабинівка, де 29 осіб 1721 року записані цеховими в загальній групі людей: «тяглих, пеших и самих нищетних, подданих пана Григорія Черняка полковника Полтавського». Професія цих цеховиків не зазначена, за прізвищами виокремлюємо ткачів, шевців, шаповала. Гавронці, які у тому році ввійшли до складу першої сотні Полтавського полку [11, арк. 26], не були ратушним селом, тому цеховики тут проживати не могли. Вірогідно, переписувачі мали на увазі підданих Григорія Черняка. Ще одним особливим записом від 1726 року є виділення, поряд із пішими посполитими та вдовами, в окрему категорію «бондарі» трьох осіб із відповідним прізвищем, які були «села Івончинець посполитими ратушними тяглими».

Матеріальне становище цехів було різним. Ревізія 1718 року переважно не містить поділу цеховиків за майновим станом (тяглих ґрунтових і неґрунтових,

піших, піших ґрунтових, піших, які не мають ні ґрунтів, ні дворів), окрім містечок Великі Будища та Решетилівка. Тому детально зміни впродовж цього періоду простежити важко. Дані вказаних міст чітких тенденцій до змін не виявляють. Проте детальний аналіз видаткової діяльності засвідчив, що якщо різницький, шевський, кушнірський цехи виглядають економічно стабільними, то гончарські, бондарські стабільно перебуваючими у скруті. Ця особливість простежується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю ремісників у цеху [14, с.97-100].

Цікавим аспектом є розгляд антропонімії ремісників, адже джерела такого характеру відкривають можливості для цього. У кожному з'єднанні були носії «ремісничих» прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася як прізвища. Однак у цехах фіксуються й носії прізвищ, які вказують на «чужі» спеціальності, найбільше таких із суфіксом «-енко», тобто це діти чи онуки ремісників, які змінили спеціальність. Проілюструємо це даними 1718 та 1726 років (див. табл. 3).

Таблиця 3

Антропонімія ремісників Полтавського полку (на 1718 та 1726 років)

Спеціальність цеху	Загальна к-ть	Особи, які мали відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Особи, які мали не відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Загальна к-ть	Особи, які мали відповідне спеціальності ремісничє прізвище		Особи, які мали не відповідне спеціальності ремісничє прізвище	
		К-ть	%	К-ть	%		К-ть	%	К-ть	%
Кравецький	73	5	6,8	6	8,2	329	25	7,6	26	7,9
Різницький	168	2	2,9	2	2,9	232	30	12,9	6	2,6
Шевський**	237	24	10,1	7	2,9	451	83	18,4	13	2,9
Ковальський*	50	19	38	0	0	111	51	46	3	2,7
Гончарський	39	19	33,3	0	0	64	14	21,9	2	3,1
Ткацький	193	15	7,8	4	2,1	308	53	17,2	8	2,6
Кушнірський	235	5	2,1	9	3,8	187	23	12,3	11	5,9
Бондарський***	59	16	27,1	2	3,3	44	15	34	3	6,8
Колісницький	93	15	16,1	5	5,4	68	3	4,4	1	1,5

* До групи зараховувалися ковалі, римарі, котлярі, золотарі, шабельники й слюсарі

** До групи зараховувалися шевці й сап'яники

*** До групи зараховувалися бондарі й коробейники

Статистика показує, що найбільшу залежність прізвища майстра від спеціальності, в межах полку, за даними 1718 року, виявляли ковалі (38%), гончарі (33,3%) та бондарі (27,1%), найменшу: кушніри (2,1%) та різники (2,9%). До 1726 року загальна тенденція не змінилася, різниця лише у відсотках: на першому місці за домінуванням відповідного ремеслу прізвища, збільшивши показник, залишилися ковалі (46%). За ними розташувалися бондарі (34%), а замикають трійку – гончарі, щоправда, їх відсоток знизився до 29,1. Найменше прізвище від професії у 1726 році залежало у колісників і кравців, але традиційно низький відсоток бачимо й у кушнірів та різників. Подібність простежується у співвідношенні «свого» та «чужого» «ремісничого» прізвища: так, серед кравців відсоток прізвищ, які вказують на не кравецькі спеціальності, більший (8,2%), ніж власне прізвища Кравець (6,8%); аналогічно у кушнірів. Проте на дані цих двох цехів впливала специфіка об'єднання майстрів, про яку йшлося раніше. Тоді як серед ковалів і гончарів та бондарів таких осіб не було, що вірогідно, було

зумовлене специфікою професії, необхідністю спеціальних виробничих приміщень, поєднання низьких заробітків із важкою працею, меншою мобільністю майстрів тощо.

У посполитих та ремісників процес закріплення прізвищ у XVIII столітті ще тривав. Свідченням цього є численні уточнення прізвища чи професії при їх незбіжності або наявності прізвиська, яке підкреслює певні особистісні риси. Статистичні джерела дають уявлення про родинні зв'язки в середині цехів, як соціальних мікрогруп (прикладі родинних уточнень за списками 1726 року подана у таблиці 4, до неї залучалася лише кількість осіб із уточненням прізвища, яке вказувало на родинні зв'язки, люди із одним прізвищем, вірогідні брати або батьки та сини не включалися).

Таблиця 4

Кількість осіб у цехах Полтавського полку, які мають уточнення до прізвища за ревізією 1726 року

Уточнення	Майстрів цього ж цеху	Інших / невстановлених осіб	Усього
зять	19	46	65
брат			9
братанич	2		2
син	2		2
пасинок	1		1
шурин	1		1

У козацьких компутах при подвірному характерові перепису вказувалися батько та сини. У посполитських ревізіях (списах цеховиків також), як ми бачимо, уточнення за формулою «такого-то син» поодинокі, переважають «такого-то зять». Це найпоширеніший тип уточнення родинних зв'язків. Пояснення полягає не лише в тому, що для засвідчення належності до козацького стану треба було бути «з діда й отця» козаком, але й у значному поширенні на Полтавщині інституту приймацтва [15, с.186]. Адже зяті майстрів і підмайстри, що одружувалися із вдовами колишніх братчиків (адже, вірогідно, за вдовами зберігалася місце у цеху, цехові права), користувалися привілеями, подібними до дітей майстрів [2, с. 83].

В такому випадку саме цей аспект (зятівство зокрема) виходило на перший план у фіксаціях особи. Наприклад, у 1726 році в полтавському кравецькому цеху працювало 5 майстрів, поряд із ім'ям яких проставлене уточнення – зять. При цьому визначаємо, що чотири з них були зятями майстрів цього ж цеху. А ще один «Олексій Красіличиною зять», мабуть, був зятем посполитої (убогої та пішої) вдови Красілички, яка єдина в місті мала відповідне прізвище.

Серед полтавських гончарів у 1721 році був «Иван Павлов зять», вірогідно, зять єдиного Павла в тому цеху – поважного майстра із гончарської родини Павла Смілянського [5, с. 27]. Отже, одруження, вірогідно, принесло цій людині можливість інкорпорації до цеху, адже професія була приданим нареченої. В. Балушок зазначав, що внаслідок існуючої в цехах монополії на спеціальність, шлюби, як правило, укладалися в межах однієї чи суміжних професійних груп [2, с. 86]. Це явище навіть приводило до формування прізвища з суфіксом «-енко» від

імені тестя. Наприклад, у Мачохах у 1718 році жив колісник «Луцик Сердюков зять» (до речі, Сердюків у тому цехові тоді не було), який у 1721 році вже фігурує під прізвищем Сердюченко [5, с. 129]. Зятівство було настільки важливим аспектом, що навіть після смерті тестя переписувачам називали ім'я із уточненням. Так, у кравецькому цехові Біликів 1726 року був Павло Чевердин – зять, а братчика із прізвищем Чеверда не було, проте записана «Маря вдова Чевердиха», отже, вже після смерті тестя Павло називав себе Чевердиним зятем. Зрідка записи мали протилежний характер: наприклад, у Полтаві 1721 року жив швець Василь Коробочка та його теща – «Коробоччина теща удова».

Окрім зятів, указували братів, при тому не лише тих, хто входив до цього цеху, навіть навпаки, якщо вони жили окремо, їх і записували окремо. На зразок того, як ткач кишеньківський Василь указав, що він «попів брат» (1721). Серед інших родинних чи соціальних зв'язків – уточнень до прізвищ – відмічу такий випадок: «піший неімущий» кушнір Олексій указав, що він «Сагайдаков кресний», тобто, вірогідно, хрещений батько Івана Сагайдака – заможного кінного ґрунтового козака, який відкриває список старосанжарівських козаків 1721 року [5, с. 130, 137]. Цей зв'язок був важливий, тому підкреслювався у документах. Імовірно, ці ж мотиви керували білицьким колісником Феськом, який указав, що він «войтов брат» [5, с. 196], чи мачуським колісником Іваном, який указав, що він «Пятаковъ шуринъ» – Клима Пятака магістратського тяглою посполитого [5, с. 85, 87]. І, наостанок, зовсім незвичний приклад, коли до кушнірського цеху Біликів була записана жінка – «Менчишина невестка» [5, с. 196].

Ще один важливий аспект функціонування цехових з'єднань – це діяльність осіб на цехових виборних посадах. Структура українських цехів відповідала внутрішній організації цехів, що діяли в німецьких та інших європейських містах на підставі магдебурзького права [13, с. 73.]. Очолювали цехи цехмістри, які виконували адміністративну, організаційну, репрезентативну, фінансову, деякою мірою судову й фіскальну функції. Узагальнюючі дані про цехмістрів цехів указаних міст і містечок наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Цехмістри ремісничих об'єднань Полтавського полку 1718-1726 років

Цех	1718	1721	1722	1726
Полтава				
Кравецький	не вказаний	-	Федор N	не вказаний
Різницький	Фома N	Андрій Чендебера	Андрій Чиндибер	не вказаний
Шевський	не вказаний	Федор Омелянов	Адам Вакуленко	не вказаний
Ковальський	Данило N	Микита N	Микита N	не вказаний
Гончарський	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	Ярема Ісаєнко	не вказаний
Ткацький	Юско Жорновенко	Михайло Рудий	Іван N	не вказаний
Решетилівка				
Кравецький	-	не вказаний	Грицько Бась	не вказаний
Кушнірський	Мартин Грамусь		-	не вказаний
Різницький	Андрій Дубовик	N Гелета	Паско Гелета	Андрій Різник
Шевський	Леско Тупкало	Андрій N	Федор Герасименко	не вказаний

Ткацький	Степан N	N Широкопадич	Іван Друль	не вказаний
Великі Будища				
Кравецький	-	-	Андрій Петренко	-
Кушнірський	Максим Репченко	Андрій Петренко		Іван Кривенченко
Різницький	Феско Василенко	Василь Бориль	Федор Василенко	Василь Сидоренко
Шевський	Андрушко Бойко	Петро Януш	Грицько Молодожон	Василь Молодожон
Ковальський	не вказаний	не вказаний	Петро N	Петро Кавко
Гончарський	Яков Гончар Ключниченко	Яков Гончар	Семен N	Паско Самойленко
Ткацький	Леско Федоренко	не вказаний	Іван Видюк	Улас Ткач
Бондарський	Улас Бурмистр	не вказаний	Семен Усенко	Грицько Рудий
Колісницький	не вказаний	не вказаний	Семен Панченко	Семен Паненко
Старі Санжари				
Кравецький	-	-	Андрій Коробка	-
Кушнірський	N Серeda	не вказаний	-	Ігнат Веричов
Шевський	Кузма N	Кузма Тценко	Кузьма N	Кузма N
Ковальський	не вказаний	Василь Телей	-	Іван Слюсар
Ткацький	Клим N	не вказаний	-	Корній Манченко
Різницький	Іван Гриценко	Тимко Чуй	Дмитро N	Яцко Божинський
Бондарський	не вказаний	Ониско N	-	Олексій Кудко
Колісницький	Данило Кулиненко	Данило Кулинич	Хвесько Бідома	Федір Бідома
Нові Санжари				
Кравецький	не вказаний	не вказаний	Петро N	Цеху не виділено
Шевський	не вказаний	не вказаний	Юско N	не вказаний
Ковальський	не вказаний	не вказаний	Грицько N	Цех не виділений
Ткацький	не вказаний	не вказаний	Данило N	не вказаний
Різницький	не вказаний	не вказаний	Антон N	не вказаний
Бондарський	Яків N	-	Яків N	Цех не виділений
Колісницький	не вказаний	не вказаний	Микита Павленко	Цех не виділений
Білки				
Кравецький	-	не вказаний	-	
Кушнірський	Леско N		Іван Гриценко	
Шевський	Іван Гончаренко	не вказаний	Іван Довгополий	
Гончарський	не вказаний	не вказаний	Данило Денисенко	
Ткацький	Лукіян N	не вказаний	Лукіян N	
Різницький	не вказаний	не вказаний	Юсько Сметанка	
Калачницький	не вказаний	не вказаний	Процик Петренко	
Кобеляки				
Кравецький	-	-	Наум Демченко	
Шевський	не вказаний	Карпо N	Карпо Василенко	
Ковальський	не вказаний	Матвій N	Остап N	
Ткацький	-	-	Никита Сопилняк	
Різницький	не вказаний	Клим N	Клим Хемендрик	
Бондарський	не вказаний	Степан N	Степан Манковський	

Сокілка				
Різницький	Н Гапон	Іван Уласенко	Мартин Вороненко	
Шевський	Іван Лисенко	Іван Лисенко	Іван Лисенко	
Ткацький	Семен Прелий	не вказаний	Грицько Кулин	
Кишеньки				
Шевський	Кондрат N	Кондрат Кондик	Іван N	
Ткацький	-	Алексій Серета	-	
Келеберда				
Кравецький	не вказаний	Дмитро N	Павел N	
Шевський	Демко N	Кирик Набок	Карп Максименко	
Різницький	Іван Пугач	Матвій Кितिця	Іван Чирик	
* У випадках відсутності в документах імені або прізвища у таблиці воно замінене на N.				
** Коли прізвище цехмістрів не вдалося встановити в усіх трьох випадках цех у таблиці не зазначався.				

У результаті аналізу наведених даних доходимо таких висновків. Цехмістрів здебільшого переобирали щороку. Тобто ця норма права та вимога цехового статуту продовжувала виконуватися в першій половині XVIII століття в Гетьманщині. Лише в одному цеху з усього полку цехмістр залишався на своїй посаді з 1718 по 1726 рік. Це швець Кузма Тценко із Старих Санжар; ще про трьох наявні дані за три роки. Ще у двох випадках цехмістрами були одні й ті ж особи, але дані наявні через три роки (1718 та 1722). І, врешті, 11 випадків, коли цехмістр залишався на посаді впродовж двох ревізій. Щорічне ж переобрання відоме у переважній кількості цехів – близько 70%. Вибірка мала, щоб робити ґрунтовні висновки, але вже на її основі можна припустити, що більша тяглість, сталість притаманна шевським і гончарським цехам та малим містечкам. Найбільше змін виявлено для полкового міста Полтави. В такій ситуації цехмістри не могли належати до «патриціату» міста, як це традиційно вважалося в радянській історіографії, оскільки не становили малої соціальної групи.

Цехмістрів переобирали у зв'язку із смертю очільника, переїздом чи іншою причиною вибуття з цеху; простим переобранням, тобто майстри залишаються працювати, але поступаються посадою іншим цеховикам. Також на встановлення особи впливають різний запис імен і прізвищ, що внаслідок ускладнює ідентифікацію, невідомі причини. Наявні випадки обрання нової людини. Йдеться про випадки, коли цехмістром обирали майстра, якого не було в попередніх ревізійних відомостях.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що лише розглянутими характеристиками не вичерпуються можливості джерел економіко-статистичного характеру. Окрім розглянутих аспектів функціонування цехів Гетьманщини, вони можуть прислужитися для вивчення історії різних категорій населення, територіальної та станової плинності, історії жінок; дозволяють простежити видаткову діяльність цехів тощо.

Список використаної літератури

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.) / Упоряд.: В. Н. Жук, З. М. Суховська. – Полтава: «ЕНТ», 2002. – 205 с.
2. Балусок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балусок. – К.: Наукова думка, 1993. – 120 с.

3. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 49-67.
4. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2007. – Т. I: Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с.
5. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття: В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2010. – Т. II: Компут 1721 р. – 436 с.
6. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / Упоряд., підг. до друку, вст. стаття: В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2012. – Т. III: Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
7. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. / А. Єршов // Записник Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин: [Б. в.], 1929. – Кн. IX. – С. 123-136.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 61: (Кістяківського). – Спр. 1577: По ведомости Карташова о цехах по всем полку Полтавском, какие в оных зборы были и куда употреблены.
9. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 54480: Компут Полтавского полку 1718 г.
10. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 5448: Компут Полтавского полку 1721 г.
11. ІР НБУ. – Ф. I: (Лазаревського). – Спр. 54335: Ревизкая книга Полтавского полка 1736 г.
12. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764 / Пилип Клименко. – К.: З друкарні УАН, 1926. – 63 с.
13. Кобилецький М. Організація та правові засади діяльності цехів у містах України за Магдебурзьким правом / Микола Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Серія: юридичні науки. – Львів: [Б. в.], 2011. – Вип. 52. – С. 71-76.
14. Коваленко О. В. Видатковий аспект економічної діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII ст. / О. В. Коваленко // Вісник МНТУ. Збірник наукових праць. – Т. I. – №1. – К., 2007. – С. 97-103.
15. Коваленко О. Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 року) / Оксана Коваленко // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні. – К.: Часи козацькі, 2005. – Вип. 14. – С. 182-189.
16. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. / Катерина Лазаревська. – [Б. м.], 1926. – С. 276-308.
17. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / Петро Пиріг // Київська старина. – 1999. – №5. – С. 155-163.
18. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Гетьманщина / Олесь Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 395 с.
19. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 2183: Ревизия 1726 года.

О. В. Коваленко

РЕМЕСЛЕННЫЕ ЦЕХИ ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА

В статье рассматриваются ремесленные цехи Полтавского полка первой четверти XVIII века, которые проанализированы на основе ревизий 1718-1726 годов. Выявлены численность и специализация цехов по городам полка, количественная динамика цеховиков в рамках каждой специальности. Прослежено, что до конца столетия количество цехов в маленьких местечках уменьшалась, но общее количество мастеров по полку увеличилось. Рассмотрены объединение

ремесленников полкового города и ратушных сёл; экономическое положение цехов, антропонимия ремесленников, выборы цехмистров. Выделены отдельные особенности выборов: возможность перевыборов из-за смерти, выхода из цеха, выбора нового человека через незначительный промежуток времени.

Ключевые слова: *город, цех, цехмистр, Полтавский полк, мастера, ремесленники, ревизии.*

O. V. Kovalenko

THE GUILDS OF THE POLTAVA REGIMENT IN THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY

In the article the activities of the guilds of the Poltava regiment in the first quarter of the 18th century are analyzed at the core of the audit sources of 1718-1726. The size and specialization of guilds in the regiment towns and quantitative dynamics within each specialty are studied. It is traced that the number of guilds in small towns diminished, but the total number of masters in the regiment increased. The associations of artisans from the regiment town and the coterminous villages, the economic situation of the guilds, the anthroponomy of the artisans and elections of the chief foremen (guild grand masters) is considered. Such specific features of the elections as the re-election in case of a death, leaving the guild and election of a newcomer in a while are outlined.

Keywords: *town, guild, chief foreman (guild grand master), Poltava regiment, masters, artisans (handicraftsmen), auditing.*

Надійшла до редакції 12 жовтня 2012 року